

והנה, באמת יודעים אנו את פירושו המפתיע של המשפט העמום הנ"ל: ומהי המציאה? ספר 'שאלות ותשובות מן השמים' לרב יעקב ממארוויג' שהיה שואל שאלות מן השמים ועונין לו כמין דרך נבואה. בקובץ פרובנסאלי זה תופס מקום מיוחד מעמדו העליון של הרי"ף בעולם ההלכה והפסיקה, בשמים ובארץ, בביטויים מופלגים ויוצאי-דופן שנאמרו 'מן השמים', כגון: "לא בסבי טעמי ולא בדרדקי עצה... ואת בריתי אקים את יצחק" (סי' ב'), ובדומה לזה שם בסי' ח', מ"ג ועוד⁵⁴.

במקומות אחרים שוקל הרז"ה את האפשרות כי מנהגים פרובנסאליים קנו להם שביתה בהשפעת הרי"ף, כגון (מו"ק ג', ע"א): "ואע"פ שנהגו בזה היתר נלחפור קברות במועד לצורך קבורה בתוך המועד] אפשר שנהגו ע"פ ההלכות של הרב ז"ל". ואף שדעתו לאסור, הרי הוא מסיים בהיתר למעשה זה מצד אחר. מפליאים יותר דבריו (ביצה ג', ע"א): "וכן נהגו לעשות בא"י [יום אחד ר"ה בלבד] כל הדורות שהיו לפנינו עד עתה חדשים מקרוב באו לשם מחכמי פרובינציאה והנהיגום לעשות שני ימים טובים בר"ה עפ"י הלכות הרי"ף ז"ל⁵⁵; על כל פנים, חד-משמעית לחלוטין קביעתו (חולין ל"ח, ע"ב): "ומנהגי מקומותינו בכחל עפ"י הלכות הרי"ף ז"ל". בענין מנהגי התפילות והתקיעות בראש השנה, בהם חידש הרז"ה חידושים הלכתיים מקוריים, כנגד כל המקובל בהלכה (וברי"ף בכלל)⁵⁶, לא הנהיג הרז"ה את חידושו למעשה, וקבע דעתו להלכה בפירוש כדעת הרי"ף. מקום זה יש בו כדי ללמד על דעתו של הרז"ה ביחס לערכם וקביעותם של מנהגים שנשתרשו עפ"י הרי"ף. וכן כתב (ר"ה י"ב, ע"א): "ואני אומר כי משורש ההלכה אין בר"ה שבע ברכות, אלא תשעה הן לעולם, בין בשחרית בין במוסף, בין במנחה... אלא שמנהג הוא בידינו מאבותינו ואבות אבותינו שאין מתפללין תשע אלא במוספין... ומנהג אבות תורה ואין לשנות". כמה שורות קודם כתב כך (שם, י"א, ע"א): "ומה שנהגו לתקוע כל התקיעות כשהן ישובין... נ"ל כי לא היה כן בימי רבותינו חכמי התלמוד, אלא מנהג הוא שהנהיגו דורות אחרונים... ואל תתמה על מה שאמרנו שנשתנו המנהגות בדורות האחרונים מדורות הראשונים, כי אני זכור כי ראיתי בילדותי כל הצבור מתפללין במוספין שבע, והש"ץ לכדו היה מתפלל תשע והיו תולין מנהגם במנהגי ישיבות הגאונים... ועכשיו חזרו הכל להיות מתפללין תשע ברכות". ואם שינויי מנהג בתוך שני דורות לא הציע הרז"ה להחזירם לקדמותם, אף שהאמת לדעתו כמנהג הקדום, מה פלא אם קיבל עליו מנהגים שבעקבות הרי"ף, אף שלדעתו אינם אמת? ! והרי בוודאי עדיף מנהג שנשתרש עפ"י הרי"ף על פני מנהג שנשתרש סתם. אף על פי כן, בהיותו ספר חידושים ופרשנות לתלמוד, לא נמנע הרז"ה מלהציג את שיטתו כפי שהיא אמת בעיניו, גם במקומות אלו, לתועלת הלומד והמעייין. במקרה אחר הוא

54 ראה מאמרי: "שאלות ותשובות מן השמים" – הקובץ ותוספותיו, תרביץ, נ"ז, תשמ"ח, עמ' 51-67.

55 אומנם במאמרי: "עלייתם של חכמי פרובינציא לארץ ישראל", תרביץ, ל"ח, תשכ"ט, עמ' 398, פיקפקתי במקוריותו של הקטע הזה, מסיבות היסטוריות וספרותיות, למרות שהוא נמצא גם בכה"י של ספר המאור שראיתי.

56 ראה: ח"ד שעוועל. "שיטות הרמב"ן בהלכות ר"ה, יו"כ וסוכות", הדרום, ל"ו, תשל"ג, עמ' 20-32.

אומר (יומא ד', ב'): "שמסיימין בתפילת נעילה כמה אנו מה חיינו וחותמין בא"י האל הסולחן, ונראה הענין הזה בעיני כהלכה... אלא שבכל המקומות שלנו והמוקפין לנו מימינו לא ראינו כך, ומשנה שלימה שנינו אל ישנה אדם מפני המחלוקת". ודאי שלא התכוון להציע את מנהגיו בתקיעות ובברכותיהן ובתפילות יוה"כ הלכה למעשה, אלא רק להודיע דעתו בדבר אמיתת הדין במקורו, והמנהג הנוהג בעינו יעמוד, וזה ממש כעמדתו לעניין דרך הלוח העברי⁵⁷: "כי יש מי שחושב מתשרי [לבריאת העולם] שמולדו וי"ד, וזהו החשבון הנכון יותר אע"פ שלא פשט מנהגו, כי הוא מתחיל ממצאות העולם, ויש מי שחשב מתשרי מולדו בהר"ד... וזה מוסיף על הראשון בחשבונו שנה אחת, וזהו שפשט עכשיו בכל המקומות הידועים לנו". בוודאי לא הציע רז"ה לשנות סדר כתיבת שטרות כנגד מנהג כל העולם היהודי בזמנו, אלא שלא נמנע מחוות דעתו לאמיתת העניין גם בזה, בהיותו בעיקרו ספר פירושים וחידושים לתלמוד⁵⁸. — ואכן, מגמתו של ספר המאור תתברר לנו, בקווים כלליים, לאור ניתוח "תורת-המנהגות" כפי שנוסחה על ידו.

תורת המנהגות

השגה עקרונית-מתודית על מאמרו של הרב בנדיקט⁵⁹ כתב פרופ' י' כ"ץ⁶⁰, שביקש להדגיש את חשיבות האספקט החברתי שבסוגיית המנהג. עיקר טענתו של כ"ץ כלפי

57 עבודה זרה ב', ע"ב. המעבר ממניין היצירה למנין הבריאה חל בערך בד"א ת"ש, כ-200-250 שנה לפני ה'רז"ה, "ובלי ספק יש גם תקופת-בינים מסופקה, היינו תקופה שבה עדיין לא נתקבל מנין היצירה החדשה על דעת הכל, והיו שרשמו את תאריכיהם לפי המנין לבריאה..." (א"א עקביא, הלוח ושימושו בכרונולוגיה, תשי"ג, עמ' ס"ד-ס"ה). בעה"מ כבר לא הכיר רישום כזה. החשבון ליצירה הוא מנהג א"י הקדמון. ראה: מ' מרגליות, "מועדים וצומות בא"י ובבבל בתקופת הגאונים", ארשת, תש"ד, עמ' ר"ה-ר"ח.

58 עניין זה מתברר יותר ויותר למעיין בהשגת הראב"ד בספר 'כתוב שם' לראש השנה (מהדורת י"ד ברגמן, עמ' ע"ב-ע"ג). הראב"ד מתקיף את ה'רז"ה בצורה אישית וחמורה ביותר על מחקריו ההיסטוריים במנהגי התקיעה והתפילה של ימים נוראים: "איזה דרך עבר רוח האמת מאת כמה גדולים וחכמים וישישים אשר נהגו כמנהג הזה... וזאת עדות על כל שקריו ופחיתותיו... ושנוי המנהגות מאין לו... והראיה שמביא מילדותו... השנוי ההוא מאביו יצא, ששינה המנהג בעירו על דרך הרב אבן גיאת ו"ל, אעפ"י שלא היה מודה הוא [הרי"ץ גיאת] באותו דבר, אבל רצה אביו להתגדר בדברים זרים [בפני] נערים ושאינם בני תורה, והנהיגם כרצון רוחו, ואח"כ באו שם אנשי תורה משאר מקומות ולא שמעו למנהגיו הזרים והחזירו המעשה לאמיתו ולמנהגו, וגם הוא קם תחת אביו לשנות דתות ולהחליף מנהגות, ויאבד הוא ואלף כיוצא בו ואות מן ההלכות לא תבטל ומנהג אחד לא ישתנה". אולם באמת דברים קשים אלה הם חלק מן הפולמוס הגדול שנתלקח בין שני חכמים אלה — ראה להלן, עמ' קל"ב ואילך. מה שבקש ה'רז"ה הוא להעמיד זכר למנהג לאמיתו, לפי דעתו, לתועלת הבנת ההלכה והסוגיה, אך לא כדי לשנות בה.

59 הנ"ל בהערה 2.

60 י' כ"ץ, "מעריב בזמנו ושלא בזמנו; דוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה וחברה", ציון ל"ה, תש"ל, עמ'

השיטה המקובלת בחקר המנהג, שהיא רואה במניין המנהגים, במיונם עפ"י עקרונות הלכתיים מועטים, ובחלוקתם לקבוצות גיאוגרפיות, את הדרך האחת לידיעתם ולהבנתם. טענתו היא כי אין המנהג מתפתח בחלל ריק, אלא קשור בטבורו למציאות היסטורית-חברתית נתונה. מציאות זו משתקפת לא רק בגופי המנהגים, אלא גם במו"מ ההלכתי המלווה את הדיון בהם אצל בעלי ההלכה, ובגוני ההתייחסות אל המנהג מצדם. השאלה החשובה והעיקרית היא: כיצד התייחסו חכמי אותו מקום למנהגי מקומם — המתחייבים כאמור, מן המציאות בסביבתם — כאשר נתברר להם כי הללו סותרים את הנורמה הספרותית המחייבת, כלומר: התלמוד, על-פי הבנתם הם אותו. בגוני ההתייחסות ובאופני התגובה, נבדלים החכמים זה מזה, פעמים רבות, גם אם למעשה דעתם שווה, וזוהי השאלה העיקרית המעניינת את ההיסטוריון, ולא שאלת דמיון המנהגים, המעניינת את חוקר הפולקלור, ולהיסטוריון עניין מישני בה בלבד. האפשרויות התאורטיות להתייחסות הן — בעיקרן, אף כי לא בגיוונן — שלוש: א. להשתדל לעקור את המנהג ולבטל את העם מהמשך קיומו; ב. לעקוף אותו, באמצעים שונים, לתקנת ת"ת, מבלי להביא לפרישתם מן הציבור, ולהניח את הציבור על מנהגו; ג. להצדיק ולקדש את המנהג הקיים, וליישב את המקור הספרותי הסותר בהתאם אליו, בדרך מן הדרכים, מתוך הנחה שכל מנהג מקובל ורווח 'תקנת קדמונים' הוא, שתוקן בידיעה ברורה ובכוונת מכוון. במקרה כזה, נוסף על 'קדושתו', יש בעקירתו, או בעקיפתו, של המנהג, משום 'לא תתגודדו', שנחשב לאיסור חמור ('קרוב למינות') בקהילות בהן היתה אחדות העדה בבית הכנסת שלה ערך עליון ומקודש, כבאשכנז. יש להוסיף על דברי כ"ץ, כי שורשיה של התפיסה האשכנזית — היתה, כדבריו, עם התפיסה השלישית הנ"ל — מצויים בדברי רב האי גאון, שנתן לה ביטוי ברור ובהיר ביותר⁶¹: "כי הדבר שאנו יוצאין מידי חובותינו ועושין בו רצון יוצרינו, נכון הוא וברור בידינו, ירשה משולשת מועתקת ומקובלת בקבלה מאבות לבנים דורות רצופים בישראל... וכיוון שמעשה הזה בידינו נכון, והלכה למשה מסיני כי יצאו ידי חובתם, כבר סר כל קושיא... ודברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא, ויותר מכל ראייה מזה פוק חזי מאי עמא דבר (ברכות מ"ה, ע"א ועוד) זה העיקר והסמך. ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין הזה, ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר את נפשותינו — מוטב, ואם יש בה כלום שלא יתכוין כאשר בלבנו ולא יתברר בראיה — אינו עוקר את העיקר..."⁶². וכבר ציין ב"מ לוין לדבריו של ר"ח בפירושו למקרא: "נעשו דברי האבות בקבלה בלא כתיבה בתורה כמו תורה הכתובה, ומכאן אתה למד כי המשנה שהיא סדורה בהגדת אבות לבנים היא בידם קבלה...". וראה מה שהארכתי בענין הזה במאמרי הגדול על איכות מנהג אשכנז⁶³.

61 אוצר הגאונים, ראש השנה, חלק התשובות, עמ' 61-62.

62 במאמרו של הרב י"ל מימון, "המנהג בספרות הגאונים", ספר היוכל לב. מ. לוין, ירושלים, ת"ש, עמ' קל"ב, נאסף חומר רב (ואליו ציינו החוקרים שאחריו), אך לא נזכרה בו כלל תשובה זו של רב האי גאון, שהיא היסודית והעקרונית מכל מה שכתב רה"ג בנושא.

63 י. תא-שמע, "הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות ה"א-י"ב (עיונים ראשונים)", סידרא, ג',